Een taal die niet mocht bestaan. West-Jiddisch in de Zuidelijke Nederlanden (1796-1839)

Bart Wallet

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/cmc/716>
DOI : 10.4000/cmc.716
ISSN : 2684-3080

Éditeur

Fondation de la Mémoire Contemporaine

Édition imprimée

Date de publication : 1 décembre 2008
Pagination : 175-192
ISSN : 1377-1256

Référence électronique

Bart Wallet, « Een taal die niet mocht bestaan. West-Jiddisch in de Zuidelijke Nederlanden (1796-1839) », *Les Cahiers de la Mémoire Contemporaine* [Online], 8 | 2008, Online op 01 février 2020, geraadpleegd op 13 novembre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/cmc/716> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/cmc.716>

Een taal die niet mocht bestaan West-Jiddisch in de Zuidelijke Nederlanden (1796-1839)

Bart Wallet

Antwerpen staat bekend als een van de weinige plaatsen in West-Europa waar het Jiddisch als taal van een joodse gemeenschap nog volop functioneert. Het Jiddisch dat in onderwijs, publicaties en als dagelijkse spreektaal wordt gebruikt is de zogenaamde Oost-Jiddische variant. De wortels van de huidige Jiddisch-sprekers in Antwerpen gaan terug tot het einde van de negentiende eeuw, toen Oost-Europese joden in het kielzog van de felle Russische pogroms in 1881 een heenkomen zochten en vonden in de Belgische havenstad. Ook in Brussel ontstond in diezelfde tijd een Jiddisch-sprekende gemeenschap¹.

De joodse gemeenschap die deze nieuwkomers uit Rusland, de Baltische staten en Polen destijds aantroffen, was Franstalig of Nederlands-talig. Uiteraard werd het Hebreeuws gebruikt als religieuze taal, binnen de synagoge en voor het zeggen van de gebeden, maar het Jiddisch als de Asjkenazische diasporataal werd door de Belgische joden niet gesproken. Niet meer, want ook hun voorouders hadden Jiddisch gesproken. Niet in de Oost-, maar in de West-Jiddische variant. Die was echter zo goed als uitgestorven op het moment dat de nieuwe Jiddischsprekers arriveerden.

Terwijl er veel onderzoek is gedaan naar het Oost-Jiddisch, met zijn rijke literaire traditie en een geschiedenis die tot op de huidige dag voortduurt, staat de studie van het West-Jiddisch nog in de kinderschoenen. Hoewel deze variant tot in de negentiende eeuw de standaardtaal was van vrijwel alle Asjkenazische joden in West-Europa en er honderden boeken in gepubliceerd zijn en talloze manuscripten in bewaard zijn, komt het onderzoek nu pas voorzichtig op gang².

¹ V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen. De heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)*, Amsterdam, 2008, pp. 159-161 ; R. Van Doorslaer, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België (1925-1940)*, Antwerpen-Baarn/Gent, 1995.

² Dat gebeurt met name aan de Heinrich Heine-Universität Düsseldorf, de Universität Trier en de Universiteit van Amsterdam. Enkele sleutelpublicaties : E. Timm, *Graphische und phonische Struktur des Westjiddischen, unter besonderer Berücksichtigung der Zeit um 1600*, Tübingen, 1987 ; S. Neuberger, *Pragmatische Aspekte der jiddischen Sprachgeschichte am Beispiel der "Zenerene"*, Hamburg, 1999 ; M. Aptroot – J. Michman, *Storm in the community. Yiddish polemical pamphlets of Amsterdam Jewry*

Tegen die achtergrond is dit artikel te beschouwen als een allereerste exploratie van de *Werdegang* van het West-Jiddisch in de Zuidelijke Nederlanden. Gezien het feit dat er vooralsnog geen West-Jiddisch materiaal voorhanden is dat uit deze streken afkomstig is, behoort een taalkundige analyse niet tot de mogelijkheden. Wel zal dit artikel proberen na te gaan wat de sociale positie van het Jiddisch in de late achttiende en de vroege negentiende eeuw was. Daarbij zal aandacht zijn voor zowel de taalpolitiek van overheidszijde als de agenda van de interne joodse elite.

Handelstaal

In de Oostenrijkse Nederlanden waren slechts zeer kleine concentraties joden te vinden. Officieel werd het joden niet toegestaan om in een van de steden van het Habsburgse rijksteel te wonen, toch woonden met medeweten van de stedelijke overheden met name in de steden Brussel en Antwerpen een gering aantal joodse gezinnen. Een enkeling daarvan was van Sefardische herkomst, de meesten echter waren Asjkenazisch³.

Die enkele joden – te weinig om van een gemeenschap te spreken – hadden hun wortels vooral in de naburige Duitse landen en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Zij waren ingebed in bredere Asjkenazische handelsnetwerken, waardoor ze Frankfurt, Rotterdam, Amsterdam en Londen met elkaar verbonden. De haven van Oostende speelde hierin een belangrijke rol. Antwerpen gold als een centrum voor het slijpen van kleine en goedkope stenen. De Antwerpse handelaren – joods en niet-joods – haalden hun stenen veelal uit Amsterdam en verkochten ze vervolgens via Londen⁴.

Het maakte niet bijster veel uit of men afkomstig was uit de Duitse gebieden of de noordelijke Nederlanden. Deze vroegmoderne joodse inwoners van Brussel en Antwerpen deelden met elkaar de joodse diasporataal, het Jiddisch. Het Jiddisch was de dagelijkse taal, waarin de familie communiceerde, maar die ook voor de handelscontacten met joden elders werd gebruikt.

1797-1798, Cincinnati, 2002; Sh. Berger, *Travels Among Jews and Gentiles. Abraham Levie's Travelogue. Amsterdam 1764*, Leiden, 2002.

³ C. Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues. Migration und ihre Folgen: Deutsche Juden als Pioniere jüdischen Lebens in Belgien, 18.-19. Jahrhundert*, Leiden-Boston, 2003, pp. 18-34.

⁴ G. Yogev, *Diamonds and Coral. Anglo-Dutch Jews and Eighteenth-Century Trade*, Leicester-New York, 1978, pp. 137, 141.

De uitgebreide handelscorrespondentie van de in Amsterdam en Londen gevestigde familie Prager legt daar getuigenis van af. Er was een frequent briefverkeer tussen de beide delen van de familie, niet alleen over familieaangelegenheden, maar vooral over de handel in diamanten. In die branche had de familie een groot aandeel. De hele correspondentie werd gevoerd in het West-Jiddisch. Ook de Oostenrijkse Nederlanden worden zo nu en dan vermeld. Met name in de tijden van de Brits-Nederlandse zeeoorlogen fungeerde Oostende als een belangrijke schakel tussen de joodse handelaars in Amsterdam en Londen. Echter ook de Antwerpse zakenlieden zelf stonden in nauw contact met de joodse diamanthandelaars. Zo schreef de Londense Yechiel Prager op 25 mei 1779 dat de Antwerpse firma De Clerck diamanten had gekocht van de joodse firma Gompertz en enkele andere joodse handelaren⁵.

West-Jiddisch

Het Jiddisch dat die joodse families en hun handelscontacten met elkaar spraken, was het West-Jiddisch. Dat was een variant van het Jiddisch die in de vroegmoderne tijd ontstond. Een groot deel van de Asjkenazische joden was sinds het einde van de Middeleeuwen vanuit de Duitse landen naar Polen getrokken. Daar bleven ze het Jiddisch gebruiken, geïsoleerd van de verdere ontwikkeling van de Germaanse talen en tegelijkertijd beïnvloed door de Slavische talen.

De taal van de Asjkenazische joden die in West-Europa bleven, kende vervolgens een andere ontwikkeling. Ook bij hen bleef het Jiddisch een afzonderlijke taal, naast andere varianten van het Middelhoogduits, maar vanwege de nabijheid van andere Germaanse talen groeide het West-Jiddisch in grammaticaal en lexicaal opzicht meer mee met Duitse taalvarianten. Zo ontstond in West-Europa een keten van joodse gemeenschappen van Londen, Amsterdam en Hamburg in het noorden, via het Rijnland en de Elzas naar enkele Zwitserse valleien, die allemaal West-Jiddisch spraken⁶.

Hoewel het Oost- en West-Jiddisch samen een taal bleven vormen, ontstonden er aanzienlijke verschillen tussen beide varianten. Dat begon

⁵ *Ibid.*, pp. 256, 325.

⁶ D. Katz, « Zur Dialektologie des Jiddischen », in W. Besch e.a. (eds.), *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, Berlijn-New York, 1983, pp. 1018-1041.

al bij de uitspraak : het West-Jiddisch gebruikte vaak een “a”-klank, waar het Oost-Jiddisch opteerde voor “oj”. Als voorbeeld kan het woord “aach” (ook) gelden, dat in het Oost-Jiddisch “oich” werd. Tora was in het West-Jiddisch “toure” en in de oostelijke variant “toire”. Naast uitspraak was er sprake van grammaticale verschillen. Het Oost-Jiddisch nam grammaticale structuren uit de Slavische talen over, waar het West-Jiddisch dichter bij de Germaanse oorsprong bleef. Tenslotte is er sprake van lexicale variëteit. In het West-Jiddisch werden nieuwe leenwoorden opgenomen uit het Duits, Frans en Nederlands – in het oosten van Europa waren het Pools, Tsjechisch en het Russisch invloedrijk⁷.

In het centrum van de Hebreeuwse en Jiddische boekdrukkunst van de zeventiende en achttiende eeuw, Amsterdam, waren de uitgevers zich goed bewust van de linguïstische verscheidenheid binnen de Asjkenazische gemeenschappen. In Amsterdam werden niet alleen boeken en pamfletten gedrukt voor de West-Europese Asjkenaziem, maar evenzeer voor de grote afzetmarkt in Oost-Europa. Daartoe werd samengewerkt met de Poolse Vierlandensynode, die menig Amsterdams boek van een passende aanbeveling voorzag. Om te voorkomen dat de Amsterdamse boeken als te zeer West-Jiddisch werden ervaren, huurden de uitgevers Oost-Europese joden in om de boeken te corrigeren. Zo werden, op uiterst succesvolle wijze, alle Asjkenazische gemeenschappen van Jiddische boeken voorzien – die overal begrepen konden worden⁸.

De namen van de weinige joden waarvan het ons bekend is dat in de Habsburgse periode in de Zuidelijke Nederlanden woonden, laten zien dat ze allen afkomstig waren uit West-Europese joodse gemeenschappen. Een fors aantal was afkomstig uit de Nederlandse Republiek – uit Amsterdam of uit de “Hollandse” delen van Limburg. Ook enkelen uit Londen, veelal met familiewortels in Amsterdam, waren voor kortere of langere tijd in plaatsen als Oostende, Brussel en Antwerpen gevestigd. Tot slot waren er ook Duitse en Franse joden⁹. Ieder van hen sprak West-Jiddisch ; sprekers van Oost-Jiddisch zijn ons uit deze periode niet bekend. Tussen de

⁷ M. Weinreich, « Rashe prokim fun mayrev Yidish », in *Yidische Shprakh*, nr. 8, 1953, pp. 41-42, 63-64 ; J. Weissberg, *Jiddisch. Eine Einführung*, Bern, 1988.

⁸ J. Baumgarten, *Introduction to Old Yiddish Literature*, edited and translated by J. C. Frakes, Oxford, 2005, pp. 52-54 ; M. Aptroot, *Bible Translation as Cultural Reform. The Amsterdam Yiddish Bibles (1678-79)* [ongepubliceerde dissertatie, University of Oxford, 1989].

⁹ J.-Ph. Schreiber, *L’immigration juive en Belgique du moyen âge à la Première Guerre mondiale*, Brussel, 1996, pp. 46-48.

sprekers van West-Jiddisch ontstonden in de loop van de achttiende eeuw overigens nationale varianten, waardoor een Hollandse en een Elzasser jood die elkaar troffen in de Oostenrijkse Nederlanden elkaars herkomst spoedig moeten hebben ontdekt¹⁰.

Franse tijd

De inlijving van de Zuidelijke Nederlanden bij het Franse rijk in 1796 had verstrekkende gevolgen voor de joden. Omdat de joden in Frankrijk in 1791, na de nodige debatten in de *Assemblée Nationale*, burgerrechten hadden gekregen, ging die regeling ook gelden voor de joden die al in de Zuidelijke Nederlanden woonden. Zij werden niet langer gezien als onderdeel van de corporatistische "Joodse Natie", maar kregen de Franse nationaliteit. Als zodanig behoorde het actief en passief kiesrecht, maar ook gelijkberechtiging binnen de rechtspraak, tot de verworvenheden. De joodse gemeenschap op haar beurt werd gereduceerd tot een religieus genootschap, waardoor de jurisdictie van de rabbijnen ernstig werd ingeperkt¹¹.

Als uitvloeisel van deze emancipatie konden joden vanaf dit moment zich ook overal vrij vestigen. Tot die tijd waren de Zuidelijke Nederlanden formeel gesloten voor joden, hoewel hier en daar in het belang van de handel een oogje werd toegeknepen. Dat veranderde nu. De Franse joden, vooral woonachtig in de Elzas, trokken naar streken waar ze zich eerder niet konden vestigen. Ook in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf 1796 formeel de noordelijke Franse departementen, streken Franse joden neer. Ook uit de naburige Duitse landen begon een trek naar met name Brussel. Dit resulteerde in een bescheiden groei van het aantal joden, zodat er in 1808 sprake is van 410 joden in de noordelijke departementen¹².

Een derde gevolg van de emancipatie was dat de joden in de Zuidelijke Nederlanden zich ook moesten organiseren volgens Frans model. In 1808

¹⁰ M. Aptroot, « Northwestern Yiddish : the State of Research », in D. B. Kerler (ed.), *History of Yiddish Studies. Papers of IIIrd Annual Symposium*, Oxford, 1991, pp. 41-59 ; H. Beem, « Yiddish in Holland. Linguistic and Sociolinguistic Notes », in U. Weinreich (ed.), *The Field of Yiddish, Studies in Language, Folklore and Literature*, New York, 1954, pp. 122-133 ; A. Zwiars, *Kroniek van het Jiddisch. Taalkundige aspecten van achttiende-eeuws Nederlands Jiddisch*, Delft, 2003.

¹¹ P. Birnbaum, « Between Social and Political Assimilation : Remarks on the History of Jews in France », in *Id.* – I. Katznelson (eds.), *Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship*, Princeton, 1995, pp. 94-127, aldaar 94-98.

¹² J.-Ph. Schreiber, *op. cit.*, p. 54.

werd, op verzoek van joodse leiders en met gretige instemming van Napoleon, het *Consistoire central* opgericht. In Parijs kwam het centraal bestuur van alle joden in het Franse keizerrijk, die een structuur aanstuurde van regionale consistories. Omdat de joodse gemeenschap formeel een "kerkgenootschap" was geworden, was haar organisatiestructuur en taakstelling op een vergelijkbare wijze geformuleerd als bij andere religieuze denominaties. Ondertussen liet het *Consistoire* zich desondanks ook, gezien de specifieke situatie waarin de joodse gemeenschap zich bevond, met niet-strikt religieuze zaken zoals de bevordering van de integratie van joden in de samenleving¹³.

In de noordelijke departementen waren kleine joodse gemeenten gevormd, die een zeer bescheiden infrastructuur hadden. Er waren geen synagogen en men kwam daarom in huiskamers bijeen. Ook het religieus *establishment*, in de vorm van rabbijnen en leraars, ontbrak, waardoor de leiding van de gemeenten geheel bij enkele invloedrijke gemeenteleden berustte. De joodse gemeenten waren onderworpen aan de regionale consistories van Trier en Krefeld. Het contact daarmee was minimaal; regelmatig klaagden de consistoriebestuurders dat de financiële bijdragen uit gemeenten als Brussel en Gent niet afgedragen werden¹⁴.

Het doel van de consistoriale organisatie was enerzijds de gelijkschakeling van de joodse gemeenschap met andere religieuze denominaties. Tegelijkertijd moest echter door de nieuw geschapen centrale structuur gewerkt worden aan de verdere integratie van de joden in Frankrijk. De Fransen hadden dan wel gekozen voor de route van radicale emancipatie, door joden op grond van de mensenrechten ineens alle burgerrechten te geven, dit betekende niet dat deze juridische stap geen consequenties diende te hebben voor de sociale en morele "beschaving" van de joden. Daarbij werd gedacht aan een waarde als goed burgerschap en de omarming van de algemeen aanvaarde zedelijke deugden¹⁵.

Onderdeel van dit beschavingsoffensief was ook het tegengaan van het Jiddisch. Dat werd geacht een "jargon" te zijn, een verbasterde variant

¹³ Ph. Cohen Albert, *The Modernization of French Jewry. Consistory and Community in the Nineteenth Century*, Hanover N.H., 1977, pp. 56-60.

¹⁴ C. Kasper-Holtkotte, *op. cit.*, pp. 338-339.

¹⁵ Zie voor de consistoriale politiek in een comparatief perspectief: B. Wallet, « Napoleon's Legacy – National Government and Jewish Community in Western Europe », in D. Diner (ed.), *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts – Simon Dubnow Institute Yearbook VI 2007, Schwerpunkt – Special Issue: Early Modern Culture and Haskalah*, Göttingen, 2007, pp. 291-309.

van het Duits. Het Jiddisch diende ingewisseld te worden voor de Franse rijkstaal. Met name voor de in Duitstalig Elzas wonende joden was dit een ingrijpende maatregel. Het *Consistoire central*, met hulp van de regionale consistories, deed niettemin verwoede pogingen om het Jiddisch tegen te gaan en het Frans te promoten. Deze taalpolitiek sloot overigens aan op het algemene Franse beleid om regionale dialecten en talen te onderdrukken en er de ene Franse taal tegenover te plaatsen¹⁶.

Het taalbeleid van het *Consistoire central* had in de Zuidelijke Nederlanden nog weinig gevolgen. Het was een kleine joodse gemeenschap, gelegen in perifeer gebied en met moeizame contacten met de regionale consistories. Wel kan uit de correspondentie tussen de Brusselse joodse gemeente en de stedelijke autoriteiten opgemaakt worden dat in ieder geval de leidende figuren in voldoende mate het Frans beheersten¹⁷.

Continuïteit en verandering

Na het wegtrekken van de Fransen ontstond in 1814 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Hierdoor werden de joden in de Zuidelijke Nederlanden verenigd met de veel grotere en invloedrijke joodse gemeenschappen in het noordelijke deel van het Koninkrijk. Dat had grote gevolgen voor de kleine joodse gemeenschappen in het zuiden¹⁸.

In de eerste plaats was er sprake van een grote mate van continuïteit. De nieuwe Nederlandse overheid besloot om de emancipatiebesluiten van de Franse en de Bataafse Republieken niet terug te draaien, maar de joden blijvend als volwaardige burgers van het nieuwe Koninkrijk te accepteren. Dit betekende tevens dat het overheidsbeleid gericht op integratie voortgezet werd, ditmaal echter niet in de Franse maar in de nieuwe Nederlandse samenleving. De Nederlandse regering was evenzeer als de Franse gekant tegen het Jiddisch en beoogde eveneens een eenheidstaal voor alle burgers neer te zetten, in dit geval het Nederlands.

¹⁶ J. Haus, « Liberté, égalité, utilité : Jewish Education and State in Nineteenth-Century France », in *Modern Judaism*, nr. 22, 2002, pp. 1-27.

¹⁷ C. Kasper-Holtkotte, *op. cit.*, pp. 78-79.

¹⁸ Zie hierover uitgebreider: B. Wallet, « Opbouw en centralisatie. De Zuid-Nederlandse joodse gemeenschappen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830 », in A. Overbeeke e.a. (eds.), *Justice for a Minority. Two Centuries of Institutional Arrangements for Jews in Belgium* [ter perse, Antwerpen, 2009].

Het tweede gevolg van de vereniging van Noord en Zuid was een toenemende groei van de joodse gemeenschappen in Brussel, Antwerpen, Gent en andere zuidelijke plaatsen. Naast een vrijwel continue stroom van Duitse joden, die gebieden verlieten waar joden nog altijd niet gelijkberechtigd waren, zwol de immigratie van Noord-Nederlandse joden sterk aan. Door het Napoleontische Continentaal Stelsel was de Amsterdamse havenindustrie sterk getroffen, waardoor velen in de grote joodse gemeenschap aldaar zonder inkomen zaten. Zij beproefden hun geluk in de nieuwe zuidelijke landsdelen. In 1815 woonden er al 210 joden in Brussel, een luttel aantal jaren later, in 1818, maar liefst 750. Die groei zette zich gedurende de hele "Hollandse periode" voort tot een totaal van tussen de 3.000 en 3.500 voor de hele Zuidelijke Nederlanden aan de vooravond van de Belgische Revolutie¹⁹.

Het derde gevolg was dat de joodse gemeenten onderdeel werden van een nieuwe centrale organisatiestructuur. Onder het departement voor hervormde eredienst enz. kwam een Hoofdcommissie tot de Zaken der Israëlitën, waarin de meest vooraanstaande joden uit de Hollandse steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam zitting hadden. De Portugese joden waren, gezien hun maatschappelijk prestige en gunstige economische positie, oververtegenwoordigd. De andere leden behoorden tot de verlichte joodse bovenklasse, slechts een enkeling stond bekend als nauwer verbonden met de traditionele elite van rabbijnen en bestuurders. De leden werden door de koning zelf benoemd en kregen het bestuur over de joodse gemeenschap toegewezen.

De Hoofdcommissie zette de centraliseringspolitiek van Napoleon voort en ontwierp een nieuwe indeling volgens ressorten. In het zuiden werden rond de hoofdsynagogen van Brussel en Maastricht twee ressorten geformeerd, die samen een opperrabbijn dienden te delen. Per ressort was er een vertrouwenspersoon van de Hoofdcommissie, het zgn. Correspondend Lid, die naast de officiële correspondentie aanvullende vertrouwelijke informatie kon leveren. Door deze nieuwe structuur kon de Hoofdcommissie beleidsmaatregelen tot in de kleinste joodse gemeente afdwingen, altijd gesteund door de minister en de koning die ieder besluit van hun handtekening voorzagen²⁰.

¹⁹ Cijfers gebaseerd op C. Kasper-Holtkotte, *op. cit.*, pp. 41-42 ; J.-Ph. Schreiber, *op. cit.*, p. 71.

²⁰ Zie over de Hoofdcommissie en haar beleid : B. Wallet, *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland 1814-1851*, Amsterdam, 2007.

De sociale status van het Jiddisch

De nieuwe centrale structuur werd ingezet voor een beschavingsoffensief met als doel een vlotte integratie van de joodse gemeenschap in de samenleving. Onderdeel daarvan was de poging om joden een bredere economische basis te geven, door hen te stimuleren naar ambachtsscholen te gaan. Ook binnen de synagogen moest er veel veranderen : tijdens het *oren* (West-Jiddisch voor “bidden” ; Oost-Jiddisch : *davvenen*) diende men niet langer hardop met de *chazzan* (voorganger tijdens de dienst) de gebeden mee te zeggen, men mocht niet meer met klompen naar de synagoge en de verkoop van *mitswot* (voorschriften) tijdens de dienst diende afgeschaft te worden.

Een centraal onderdeel van dit beschavingsoffensief was het tegengaan van het Jiddisch en de bevordering van de Nederlandse taal. Ook in de zuidelijke provincies werd hier volop werk van gemaakt. Hoewel het Jiddisch voor vrijwel alle joden in het zuiden nog altijd de gebruikelijke omgangstaal was, zeker in intiem familieverband, had het een slechte naam gekregen. Daarvoor zijn verschillende aanwijzingen.

Naast de joodse families die zich in de zuidelijke steden vestigden – of daar reeds sinds de Habsburgse periode woonden – waren er veel joodse kleine handelaars die van stad tot stad reisden. Sommigen van hen lieten zich niet alleen met handel, maar ook met bedelarij en diefstal in. In tegenstelling tot de vaste families, die veelal een mondje Nederlands of Frans spraken, bezigden deze kleine handelaren vrijwel uitsluitend het Jiddisch. De Brusselse autoriteiten en politie gebruikten het Jiddisch daardoor ook als indicatie voor allerlei illegale activiteiten. In 1817 waarschuwde de gemeente Brussel de politie omdat er op de vee- en handelsmarkten verdachte personen waren gesignaleerd, die vanwege hun taal als joden geïdentificeerd kunnen worden²¹.

Het Jiddisch, dat niet als een volwaardige taal maar een verbasterd dialect werd beschouwd, raakte hiermee sociaal geclassificeerd als een taal voor de onderklasse. Dat blijkt ook wel uit een opmerking van de Brusselse politie in 1818, die een tweetal verzamelplaatsen voor joden aanwees : de eerste werd gefrequenteerd door de vooraanstaande joden, die Frans of

²¹ C. Kasper-Holtkotte, *op. cit.*, pp. 82, 87.

Nederlands met elkaar spraken ; de tweede werd bezocht door een "*classe inférieure*" die Jiddisch gebruikte²².

Die negatieve connotatie rond het Jiddisch werd in toenemende mate ook gedeeld door de joodse bovenlaag. Dat had zowel te maken met de externe beeldvorming rond het Jiddisch in de samenleving, alsook met intern joodse ontwikkelingen. In de achttiende eeuw waren er verschillende joodse verlichtingsbewegingen opgekomen, waarvan de Berlijnse *Haskala* de meest bekende is, die ieder op zoek gingen naar een vernieuwing van de joodse gemeenschap van binnenuit door een grotere participatie in de samenleving²³.

Hoewel er tussen de verschillende verlichtingsbewegingen over tal van thema's uiteenlopend werd gedacht, werd de afkeer van het Jiddisch breed gedeeld. De joodse verlichters maakten zich enerzijds sterk voor het Hebreeuws, als een oude, eerbiedwaardige en klassieke taal van hetzelfde niveau als het algemeen geaccepteerde Latijn en Grieks. Dat Hebreeuws diende volgens "zuivere" bijbelse normen geschreven te worden – waardoor een groot deel van de rabbijnse literatuur onder de verlichte taalkritiek kwam te staan. Anderzijds stonden de joodse verlichters de verbreiding van de landstalen voor, om zo tot een betere integratie in de samenleving te komen en tegelijkertijd een innerlijke beschaving van de joodse gemeenschap. Het Jiddisch werd van deze taalideeën het grote slachtoffer – de taal zou de integratie in de weg staan en zelfs tot onzedelijkheid leiden, zo betoogde de invloedrijke filosoof Mozes Mendelssohn (1729-1786). Zowel binnen de joodse gemeenschappen als in contacten met overheden probeerden de verlichte joden het Jiddisch tegen te gaan. Niettemin zagen zij de grote invloed van het Jiddisch in, waardoor paradoxaalwijze verschillende verlichte joden hun ideeën in het Jiddisch verspreidden²⁴.

²² J.-Ph. Schreiber, *Politique et religion. Le Consistoire central israélite de Belgique au XIXe siècle*, Brussel, 1995, pp. 278-279.

²³ Sh. Feiner, *The Jewish Enlightenment*, Philadelphia, 2004.

²⁴ J. A. Grossman, *The Discourse on Yiddish in Germany, from the Enlightenment to the Second Empire*, Rochester, 2000, pp. 75-91 ; I. Euchel, *Reb Henoch, oder : Woß tut me damit. Eine jüdische Komödie der Aufklärungszeit* [Textedition von M. Aptroot und R. Gruschka], Hamburg, 2004.

Nederlandse taalpolitiek

Om ook in het Verenigd Koninkrijk het Jiddisch plaats te laten maken voor de landstaal, het Nederlands, had de Hoofdcommissie, met daarachter de nationale overheid, een aantal beleidsinstrumenten. Dat was in de eerste plaats het correspondentiebeleid. Alle joodse gemeenten dienden met de Hoofdcommissie in het Nederlands te corresponderen, ook dienden de notulenboeken, de begrotingen en de afkondigingen in de synagoge in het Nederlands gesteld te zijn. Dit creëerde voor sommige gemeenten problemen, omdat daar niemand Nederlands kon lezen en schrijven. De voorzitter van de Israëlietische gemeente Luxemburg, Pinchas Godchaux, schreef in 1816 een Jiddische brief aan de Hoofdcommissie. Hij kreeg echter een Franse brief terug met de mededeling : « *Il est défendu de correspondre, verbaliser, publier [...] qu'en idiome hollandais, ou national* ». Bij wijze van uitzondering mocht echter van het Frans gebruik gemaakt worden. Sindsdien correspondeerde Luxemburg met Den Haag in het Frans, de andere zuidelijke gemeenten (Brussel, Gent, Antwerpen) gebruikten echter het Nederlands²⁵.

Een tweede instrument was het bevorderen van Nederlandstalige preken in de synagoge. Daartoe moest in eerste instantie het preken *an sich* worden bevorderd, omdat de traditionele *derasja* (preek) geen vaste status had in de synagogedienst. Door de overheid werd de preek echter – niet alleen voor joodse, maar ook voor protestantse en rooms-katholieke burgers – als bij uitstek een geschikt middel beschouwd om vaderlandsliefde, maatschappelijke deugden en arbeidsvreugde te promoten. In tegenstelling tot de klassieke *halachische* homilie, had de overheid de verlicht-protestantse *Erbauungspredigt* op het oog. Daarbij moest de preek niet langer in het Jiddisch, Portugees of Hebreeuws gehouden worden, maar in de landstaal²⁶.

In 1826 besloot de Hoofdcommissie dat het moment was gekomen dat er in het Verenigd Koninkrijk in het Nederlands gepreekt moest worden. Door het uitschrijven van prijsvragen voor de beste Nederlandstalige preek wilde de Hoofdcommissie dit bevorderen. De eerste winnaar was

²⁵ Nationaal Archief 's-Gravenhage (NA), archief Departement voor Hervormde Eredienst (Eredienst), Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten (H.), 1816, nr. 463 (Godchaux aan H. 9 oktober 1816 ; H. aan Godchaux 19 oktober 1816).

²⁶ B. Wallet, « Religious Oratory and the Improvement of Congregants. Dutch-Jewish Preaching in the First Half of the Nineteenth Century », in *Studia Rosenthaliana*, nr. 34, 2000, 2, pp. 168-193.

Hijman Hijmans uit Eindhoven, die had gewonnen met een preek over Spreuken 24, 21 : « Vrees den Heere en den koning, vermeng u niet met hen die naar verandering staan. » Omdat het echter 1830 was, het jaar van de Belgische Opstand en het daarom in Eindhoven ook allesbehalve rustig was, verzocht Hijmans om de uitslag niet publiekelijk bekend te maken. De joodse minderheid stond in Eindhoven toch al als Oranjegezind bekend²⁷.

Omdat de rabbijnen en leraren vaak afkomstig waren uit de Duitse of Poolse landen beheersten zij vaak alleen het Jiddisch, naast het Hebreeuws en soms wat Duits. Ook de weinige rabbijnen van eigen bodem kenden minder snel de landstaal dan hun generatiegenoten omdat ze veel minder in contact kwamen met niet-joden. Hierdoor duurde het in Nederland, maar ook in andere landen zoals Frankrijk, nog lang voordat de Jiddische preek volledig was verdwenen. In Nederland werden de eerste successen pas in de jaren 1830 geboekt – na het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk. Pas in 1886, toen opperrabbin Bendikt Duns van Leeuwarden overleed, hield het preken in het Jiddisch in Nederland op²⁸.

Hartog Somerhausen en het joods onderwijs

De centrale figuur in de zuidelijke provincies was Hartog of Hirsch Somerhausen, een van oorsprong Duitse jood die zich echter in 1799 in Amsterdam vestigde. Daar ontwikkelde hij goede relaties met andere verlichte joden zoals Samuël Israël Mulder en Mozes Leemans. Tevens was hij betrokken bij verschillende joodse genootschappen die kennis van het Hebreeuws en van de landstaal willen bevorderen : *Tongelet* en *Chanoch lannangar ngal pi darko*. Somerhausen ontwikkelde zich tot een vooraanstaande joodse intellectueel, die historische en literaire interesses deelde met gerichtheid op de verbetering van de maatschappelijke positie van joden²⁹.

²⁷ B. Wallet, « Brabants Israël. De regionale identiteit van Joden in Noord-Brabant van de zeventiende tot de twintigste eeuw » in *Brabants Heem*, nr. 59, 2007, 4, pp. 129-143, aldaar 139.

²⁸ B. Wallet, « "End of the Jargon-Scandal". The Decline and Fall of Yiddish in the Netherlands (1796-1886) », in *Jewish History*, nr. 20, 2006, pp. 333-348 ; J. R. Berkovits, *The Shaping of a Jewish Identity in Nineteenth-Century France*, Detroit, 1995, pp. 19, 91.

²⁹ J. Michman, « Hirsch Somerhausen "Ba'al hamichtamim" 1781-1853 » in *Id.*, *Michmanei Yosef. Studies on the History and Literature of the Dutch Jews*, Jeruzalem, 1994, pp. 263-271 ; J.-Ph. Schreiber, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique, figures du judaïsme belge XIXe-XXe siècles*, Brusel, 2002, pp. 319-320.

Somerhausen, die in Amsterdam als privaatleraar actief was, werd door de bestuurders van de Brusselse hoofdsynagoge in 1817 uitgenodigd om als secretaris in dienst te treden. Somerhausen aanvaardde de uitnodiging en verhuisde naar Brussel. In die stad zag hij de mogelijkheid om alle ideeën die hij in de verlichte joodse kringen in Amsterdam had opgedaan, in praktijk om te zetten. Daartoe werden hem ruime kansen geboden. De Brusselse parnassiem (bestuurders van de synagoge) vertrouwden Somerhausen niet alleen het secretariaat toe, hij werd eveneens afgevaardigd naar de vergadering met de Maastrichtse hoofdsynagoge waarop Betzalel Glogauer als gezamenlijke opperrabbin werd benoemd³⁰.

Ook de Haagse Hoofdcommissie – waarvan Somerhausen de leden uit zijn Amsterdamse tijd nog kende – wist hem te vinden. In 1825 werd hij benoemd tot corresponderend lid voor het ressort Brussel, waardoor hij in nauw contact met de Haagse autoriteiten stond en toezicht uitoefende over de uitvoering van het beleid in zijn eigen ressort. Met regelmaat schreef hij brieven naar de secretaris van de Hoofdcommissie, de arts Samuel Elias Stein³¹.

Somerhausen onderschreef de integratie-agenda van de Hoofdcommissie volledig en werkte daar *con amore* aan mee. Hij greep die kans al spoedig toen in 1817 bij Koninklijk Besluit werd bepaald dat er joodse armen-scholen opgericht moesten worden, waar het curriculum niet alleen bestaat uit het traditionele joodse lespakket maar ook uit de gebruikelijke seculiere vakken : aardrijkskunde, vaderlandse geschiedenis en de vaderlandse taal. Somerhausen, met onderwijservaring in Nijmegen en Amsterdam, richtte in 1822 een joodse school op naar het voorbeeld van de vooruitstrevende *Jüdische Freischule* in Berlijn. De financiën voor de school waren afkomstig van de nationale, provinciale en stedelijke overheid en enkele gegoede gemeenteleden. De toevallig op dat moment in Brussel aanwezige Parijse baron de Rothschild droeg ook 250 gulden bij³².

De school werd al snel een groot succes. Tussen de 60 en 70 kinderen, zowel jongens als meisjes, bezochten de school. Zij kregen Hebreeuws, Nederlands, Frans en Duits, schrijven, rekenen, geschiedenis en aardrijkskunde. Geheel passend met de integratie-agenda werd ook handenar-

³⁰ [H. Somerhausen], « Briefe aus Belgien. III », in *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 1, 1852, 14, pp. 541-552, aldaar 548.

³¹ B. Wallet, *Nieuwe Nederlanders...*, op. cit., pp. 95, 254.

³² W. Bok, « L'école primaire israélite à Bruxelles de 1817 à 1879 », in *La Grande Synagogue de Bruxelles, contributions à l'histoire des Juifs de Bruxelles 1878-1978*, Brussel, 1978, pp. 125-140.

Belangrijk was voor Somerhausen om het Jiddisch tegen te gaan. Daarom was het Jiddisch verboden op de Brusselse school, het Nederlands als de nationale taal was er de voertaal. Somerhausen articuleerde zijn visie op het Jiddisch met heldere bewoordingen toen hij in 1829 de Haagse Hoofdkommissie adviseerde over het lesprogramma voor het Nederlands Israëlietisch Seminarium, het opleidingsinstituut voor joodse onderwijzers en rabbijnen. Daarbij wilde hij dat de Asjkenazische cursief niet in het lesprogramma opgenomen werd, « vermits niets wenschelijker ware dan de verdere aankweeking van de wartaal of jargon van het zoogenaamde Joodsch met kracht en magt tegen te gaan. » Hij gaf de voorkeur aan het Rasji-schrift. Het Jiddisch als onderwijstaal diende volledig tegengegaan te worden. « Voor zoverre echter begrepen mogt worden dat onderwijs van de Talmud en sommige andere voorwerpen voor eenige tijd ten minste in het bedoeld jargon moet blijven geschieden, dan zoude het onderwijs in het joodsch schrift zich al evenwel tot het leeren lezen dienen te bepalen »³⁴.

³⁵ Somerhausen schreef verschillende lesboeken, waarvan sommige erg populair werden, zoals zijn lesboek *Nederlands voor Franstaligen*. Zie onder meer: H. Somerhausen, *Yesodot ha miqra of He-breeuwisch spel- en lesboekje voor eerstbeginnenden*, Amsterdam, 1810; *Paradijmes, ou modèles de déclinaison*, Amsterdam, 1810.

³⁴ NA, Eredienst, Hcie, inv. nr. 57, nr. 556, Hartog Somerhausen aan H. 5 augustus 1829; ik dank deze verwijzing aan Katrien Lievens.

³⁵ Somerhausen schreef verschillende boeken, waarvan sommige erg populair werden, zoals zijn boek *Nederlands voor Franstaligen*. Zie onder meer: H. Somerhausen, *Yesodot ha migra of Hebreusch spel- en leesboekje voor eerstbeginnenden*, Amsterdam, 1810; *Paradiques, ou modèles de déclinaison*, Amsterdam, 1810.

In de zuidelijke provincies speelde echter wel een ander taalprobleem. Terwijl de overgrote meerderheid van de joodse gemeenschap uit de Noordelijke Nederlanden afkomstig was, was het leiderschap van het ressort en de joodse gemeenten vooral in handen van de uit de Duitse landen afkomstige joden. Zij hadden een betere sociaal-economische positie dan de “Hollandse” joden. Eveneens hadden ze een progressievere toekomstvisie voor de joodse gemeenschap en stonden ze open voor het doorvoeren van liturgische veranderingen in de synagogedienst, zoals dat ook binnen Duits-joodse gemeenten gebeurde. De Nederlandse joden wilden echter vasthouden aan de *minhag* Amsterdam, daarmee hun verbondenheid uitdrukkelijk met de moedergemeente³⁶.

Nu wil het geval dat de Duitse joden veelal voor het Frans als nieuwe taal opteerden, terwijl de Nederlandse joden relatief gemakkelijk op het Nederlands overstapten. Hoewel de notulen en de correspondentie van het ressort en de hoofdsynagoge Brussel in het Nederlands zijn, werd het Frans ook gebruikt. Bij de start van het ressort Brussel hield de Duitse Julien Isidor Deby een openingstoespraak in het Frans, waarvan een Nederlandse vertaling naar Den Haag werd gezonden. Deby stond zelf overigens positief tegenover het nieuwe Nederlandse regime – hij was getrouwd met een Haags-joodse vrouw – en beklagde zich zelfs over de eveneens uit Duitsland afkomstige Salomon Furth : « [...] gezwezen ervan dat hij het nederlandsch weinig of niet verstaat en de Hollanders steeds hoont en veracht. »³⁷

De Nederlandse en de Duitse joden in de zuidelijke provincies kenden meermalen botsingen over religieuze en persoonlijke zaken. Daarbij trokken de Nederlandse joden de loyaliteit van de Duitse joden aan de overheid gemakkelijk in twijfel. De taalkeuze was hiervan het meest spreken- de en in het oog lopende voorbeeld. Somerhausen onttrok zich overigens aan deze tegenstelling. Hij was een gedreven voorstander van het Nederlands, maar – als van oorsprong Duitse jood – had ook een verlichte agenda die hij samen met de andere Duits-joodse bestuurders wilde doorvoe-

naisons et conjugaisons..., avec des tableaux synoptiques des terminaisons et des listes de verbes..., de la langue hollandaise, Brussel, 1824 ; *Nuttig en aengenaem leer- en leesboek voor beginnenden en meergevorderden*, Brussel, 1840 ; *Da'at dorot. Époques de l'histoire ancienne et moderne des Israélites. Exposées dans une série de distiques Hébraïques et de sentences mnémoniques Françaises ; spécialement à l'usage de l'École primaire Israélite à Bruxelles*, Brussel, 1842.

³⁶ C. Kasper-Holtkotte, *op. cit.*, pp. 394, 433-434.

³⁷ NA, Eredienst, H., 1817, nr. 305 (Julien Isidore Deby aan Samuel Elias Stein, 30 april 1817).

ren. Vanwege zijn positie als corresponderend lid van de Hoofdcommissie wist hij veel conflicten in het voordeel van de regerende bestuurlijke elite te beslechten.

Belgische onafhankelijkheid

Toen in 1830 de Belgische Opstand erin resulteerde dat er een nieuw land ontstond, los van de Noordelijke Nederlanden, werden de spanningen tussen de Duitse en Nederlandse joden in het voordeel van de eersten bevestigd. De band met de Haagse Hoofdcommissie werd opgezegd, zo werd Somerhausen als corresponderend lid meegedeeld. In plaats daarvan werd in 1832 het *Consistoire central israélite de Belgique* opgericht, die het centraliserende en op integratie gerichte beleid van de Hoofdcommissie voortzette. Een belangrijk verschil was ondertussen wel dat het Consistoire niet, zoals de Hoofdcommissie, onderdeel uitmaakte van het overheidsapparaat. België had immers als liberale staat besloten om staat en kerk volledig te scheiden³⁸.

Dat had ook gevolgen voor het taalconflict. In het kielzog van de Belgische Opstand verliet een derde van de joodse gemeenschap de nieuwe Belgische staat. Dat waren vooral Nederlandse joden die trouw wilden blijven aan Oranje en daarom terugkeerden naar het noorden. Ondertussen kwamen er nieuwe migranten uit Frankrijk en de Duitse landen bij. Hierdoor werd de machtsbasis van de Duits-joodse elite alleen maar versterkt. De Nederlandse joden die vertrokken waren niet alleen degenen die opteerden voor het Nederlands als voertaal, maar ook de joodse bevolkingsgroep die – meer dan de Duitse joden – het Jiddisch nog altijd gebruikte. Het aantal voorstanders van het Jiddisch én het Nederlands was dus door de politieke verwickelingen plotseling drastisch afgenomen – zeker als daarbij de nieuwe immigranten gerekend worden die ook het Frans verkozen. De joodse school in Brussel merkte direct de gevolgen : de

³⁸ Zie over de gevolgen van de Belgische Opstand voor de joodse gemeenschap : B. Wallet, « Belgian Independence, Orangism, and Jewish Identity – the Jewish Communities in Belgium during the Belgian Revolution (1830-1839) », in J. Frishman e.a. (eds.), *Borders and Boundaries in and around Dutch Jewry* [ter perse, Amsterdam, 2009] ; Id., « Brabantse joden tussen Oranje en "le peuple belge". Migratie en de joodse gemeenschappen in Brabant (1815-1839) », in G. Marnef e.a. (eds.), *Mobilité et intégration, de Brabantse steden en migratie* [ter perse, 's-Hertogenbosch, 2009].

Nederlands-joodse leraren vertrokken en de school ging het Frans als voertaal gebruiken³⁹.

Hartog Somerhausen bleef in het jonge België. Hij besloot om mee te helpen aan de opbouw van de joodse gemeenschap in België door in 1832 lid te worden van het *Consistoire* en in nauwe samenwerking met de nieuwe opperrabbin Eliakim Carmoly zijn integratie- en beschavingsprogramma verder uit te voeren. Daarvoor had hij nu ruim baan en in de synagoge werden allerlei veranderingen doorgevoerd die tot dusver niet mogelijk waren gebleken. Wel zag hij met lede ogen aan dat de positie van het Nederlands binnen de joodse gemeenschap én de Belgische samenleving verslechterde. Daarom werd hij actief in de opkomende Vlaamse beweging en probeerde hij het Nederlands te bevorderen⁴⁰.

Het Jiddisch speelde, in tegenstelling tot Nederland en Frankrijk in diezelfde periode, in België een zeer bescheiden rol. Er zijn uit de begintijd van het Belgische koninkrijk, van 1830 tot 1839, geen publieke uitingen in het Jiddisch bekend. De joodse scholen gebruikten het Frans of – in het geval van Antwerpen – het Frans en het Nederlands. Het *Consistoire* en de Brusselse joodse gemeente gebruikten het Frans voor hun verslaglegging en correspondentie – in aansluiting op de nieuwe rijkstaal, die eveneens het Frans was. De nieuwe opperrabbin kwam uit Frankrijk en hield zijn preken en toespraken in de taal van zijn land van herkomst⁴¹.

Het relatief snelle verdwijnen van het Jiddisch in vergelijking met de omliggende landen moet verklaard worden uit het bijzondere karakter van de Belgisch-joodse gemeenschap. Het overgrote deel van de gemeenschap bestond uit eerste generatie migranten, vaak relatief jonge mensen, die de Zuidelijke Nederlanden – onder Frans, Nederlands of Belgisch bestuur – hadden uitgekozen vanwege de vrijheid die er heerste. Dit creëerde een open en relatief progressieve gemeenschap, helemaal toen de meer conservatieve Nederlandse joden – die de Zuidelijke Nederlanden als verlengstuk van het oude, vertrouwde Holland zagen – voor een groot deel wegtrokken. Het Frans werd vervolgens omhelst en werd vanaf dat mo-

³⁹ [H. Somerhausen], « Briefe aus Brüssel. V », in *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 2, 1853, 7, pp. 270-278, aldaar 274.

⁴⁰ J. Bloch, « Inleiding », in *Centraal Israëlitisch Consistorie van België, 150 jaar jodendom in België*, Brussel, 1980, pp. 7-8, aldaar 7 ; *Id.*, « Quelques personnalités juives dans la vie publique et dans la vie intellectuelle à Bruxelles au dix-neuvième siècle », in *La Grande Synagogue...*, *op. cit.*, pp. 23-37, aldaar 34-35.

⁴¹ J.-Ph. Schreiber, *Politique et religion...*, *op. cit.*, pp. 168-169.

ment de voornaamste voertaal van het negentiende-eeuwse Belgische jodendom.